

Світлана СИТНИК

Київ

ПРО РОЛЬ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Актуальність проблеми трансформації етнічної самосвідомості українців в сучасній науці змусила автора заглибитися в дослідження і зупинитися на аналізі конкретних соціально-політичних явищ, що зумовили дані процеси. Одразу зазначимо, що міграції лише один, але важливий аспект даних процесів.

Двадцять четвертий з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу прийняв рішення, що “прискорене освоєння економічного потенціалу на Сході країни та в окремих районах союзних республік сприяє перерозподілу, раціональному розміщенню трудових ресурсів”¹. Завдяки запланованим перерозподільним функціям міграції мали активізуватися процеси формування робітничого класу, інтернаціоналізації, зближення націй і народностей. Політика штучного переміщення етнічних груп населення проводилася з єдиною метою: з допомогою застосування авторитарних методів створити нову спільність “радянських людей”, яка мала якісно відрізнятись від етнічних спільностей минулого. Створення нової спільності поза

етнічною сферою є еволюційним свідченням того, що міграційні процеси були використані як засіб для асиміляції, причому не еволюційної, яка за характеристикою М.І.Обушного відбувалася революційно, насильницькими методами².

Головною ж причиною культивувати міграційних процесів був намір знищити територіальний фактор. Адже зв'язок народу з територією, на якій він проживає і звідки бере сили до життєздатності, почуття батьківщини – все це інтегрує етнічну самосвідомість, а інтенсивність міграцій, їх територіальні напрями впливають на етнічні процеси. Ці складні процеси, проходять під впливом економічних, соціальних, демографічних, політичних, історичних, юридичних та психологічних факторів. Вся створена у повоєнні роки система економіки сприяла прискореній, багато в чому вимушеній, міграції населення. Це й розподіл випускників вищих та середніх навчальних закладів, і організований відбір кадрів для роботи в різних галузях, переселення сімей колгоспників в “праценедостатні райони”, суспільний призов молоді на важливі новобудови країни, галузевий та міжгалузевий перерозподіл робочих кадрів у зв'язку зі зміною потреби в робочій силі, регулювання заробітної плати.

Міграційні процеси змінювали етнічну структуру районів найбільшого скупчення емігрантів. Особливо це стосувалося східних регіонів України. Зміна етнічної структури означала, передусім, часткову або повну зміну основних її показників: мови, культури з усіма її існуючими традиціями, самосвідомості. Всі ці небезпечні для етносу процеси були завуальовані гаслом “зближення соціалістичних націй і створення міжнаціональної історичної спільності – “радянського народу.” Швидко і, разом з тим, багаточисельне зростання іншоетнічних груп, серед яких найбільша частка припадає на представників російського етносу, поставило перед українським народом питання про місце й роль українців у суспільній структурі своєї республіки. Негативне його вирішення поставило іншу проблему: збереження і подальший розвиток національної та етнічної ідентичності, яка зазнала впливу асиміляційних процесів.

Перепис 1959 р. показав, що кількість представників російського етносу на території Української РСР збільшилася з 3164,8 тис. осіб (1926р.)³ до 7091,3 тис. осіб (1959р.)⁴, тобто більш, ніж вдвічі. Звичайно, таке збільшення не могло відбутися внаслідок природного приросту, це, найшвидше, наслідки планової політики, бо через одинадцять років російське населення в УРСР становило вже 9126 тис. осіб⁵. Українці відповідно становили: в 1926 р. – 28625,6 тис. осіб, в 1959 – 32158,5 тис. У 1970 р. – 35283,9 тис. осіб⁶ (це разом з населенням приєднаних територій). Динаміка національного складу населення УРСР за період від 1945 по 1970 р. свідчить про тенденцію до поступового зростання питомої ваги корінної нації – українців, поряд зі ще швидшим зростанням кількості представників російської нації. Сукупність соціально-економічних та ідейно-політичних чинників зумовлювала поступову втрату українцями Української РСР своєї національної та культурно-мовної ідентичності, деформацію їхньої самосвідомості.

Загалом, для розселення етнічних груп існували певні закономірності. Так, українці, як корінне населення, розміщені по своїй території досить-таки рівномірно, хоча їх відсоток дещо вищий в областях Середнього Подніпров'я. Найвищий відсоток росіян серед населення великих промислових центрів. Це передусім Донбас, Київ, а також Крим, а значить, процес втрати етнічної самосвідомості українцями цих областей був більш прискореним.

Основні міграційні потоки йшли з Російської Федерації. У них переважали представники російського етносу (64,1%), а питома вага українців, що переселялися з Росії до України, складала дещо більше чверті⁷. Етнографічний фактор відіграє першорядну роль у міграційних процесах, відчутно визначаючи національний склад міграційних потоків. Привертає увагу і той факт, що сільські міграційні потоки практично однорідні, в основному в них брали участь лише представники українського етносу. Загальне співвідношення між українцями та росіянами, що проживали в містах УРСР, становило відповідно 62,9 і 30,0%, решта ж національностей складала 7,1%. Наявність такої кількості представників російського етносу на території України створювала сприятливі умови для подальшої русифікації української етнічної спільноти, наслідком чого було руйнування національної ідентичності українців.

Хвиля російської міграції захопила такі важливі українські адміністративні, економічні та політичні центри, як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Донецьк, Севастополь. Це саме ті центри, населення яких ще в 50-х роках почало стрімко втрачати свої етнічні ознаки, що призвело до певної розмитості етнічної самосвідомості. Показники, що характеризують національний склад мігрантів міст Донецької області, свідчать про значний відсоток росіян (доля українського постійного населення Донецької області складає майже 50%⁸, тоді як частка росіян – 40,6%, греків – 1,9%, білорусів – 1,6%⁹. Донецька область посідала одне з перших місць у зв'язках з РРФСР (передусім із Ростовською областю).

Масовий наплив у даний регіон мігрантів – представників привілейованого на той час російського етносу – мав негативні наслідки для місцевого українського етносу. За політики вищості російської культури і при можливості вибору своєї національності пріоритет надавався більш цінним, соціально вигідним орієнтирам. Складалася ситуація, коли моральні та вольові чинники в етнічній самосвідомості починали розвиватися в різних напрямках. Вольові орієнтувалися на диктат соціуму і, тим самим, у системі етнічної самосвідомості втрачали свої етнічні функції. Втрата вольових чинників, вибір відмінної від ет-

нічного походження національності, свідчили про втрату моральних принципів, коли етнічність вже не була цінністю. Такі процеси особливо чітко прослідковуються в усіх вищезгаданих регіонах.

Проведені О.С.Куницьким дослідження національного складу робітників Донбасу, показали, що вже в середині 50-х років у регіоні існувала проблема етнічної ідентифікації. Ще гірше становище складалося з побутуванням української мови. Як зазначає дослідник, “переважна більшість, можна сказати – майже всі трудящі міст Донбасу тягнуться до російської мови, дітей навчають в російських школах... В місті Докучаєвську абсолютна перевага українців не викликає сумніву, але з п’яти шкіл лише одна українська”¹⁰. Таким чином, на трансформацію етнічної самосвідомості впливали два суттєвих фактори. Перший – поява в регіоні значної кількості іншоетнічних представників. Другий – втрата за існуючих політичних умов етнічними українцями етнічної моральності, надання переваг політичним, ідеологічним, соціальним цінностям і цілковите нехтування етнічними. Все це відбилося на морально-вольовій поведінці українців, а саме – в пасивності та небажанні протистояти асиміляційним процесам.

Подібна ситуація створювалася в Харківській області, яка безпосередньо межує з російськими етнічними територіями заселення. Внаслідок міграційних процесів 1950 – 1970-х років, національний склад змінився в бік збільшення представників російського етносу майже вдвічі і зменшення на чверть представників українського¹¹. На 1970 р. процеси етнічної асиміляції українського населення порубіжних територій помітні лише в тих селах, де відсоток українців був досить незначним. Основна ж маса етнічних українців, як зазначає Л.Н.Чижикова, зберігала етнічну самосвідомість¹². Очевидно, на розвиток етнічної самосвідомості вплинули подальші процеси розповсюдження так званих прогресивних форм побуту, які нівелювали культурно-побутові відмінності (особливості матеріальної та духовної культур, певний мовний бар’єр, що існував у вигляді місцевих говірок, тощо) обох етносів і були основною перешкодою для поширення етнічнозмішаних шлюбів. Останні стали рушійною силою у формуванні етнічних процесів в даному регіоні. В інших районах таким фактором була мовна асиміляція.

Неоднорідність етнічного складу серед областей України вирізнялися її південні області. У післявоєнний період населення сільських місцевостей поповнилося за рахунок переселенців з Житомирської, Чернігівської, Вінницької областей та українців депортованих з Польщі¹³. Досить активний міграційний обмін відбувався між Одеською областю і Молдавською РСР, а також Російською Федерацією та Казахстаном. Серед прибулих, та тих, що вже жили в містах більшість становили українці. Вони ж, як зазначає В.И.Наулко, становили більшість і серед міського населення¹⁴.

Водночас, згідно з постановами ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР №74 від 20 січня 1960 р. та № 270 від 5 березня 1963 р. “Про працевлаштування та матеріально-побутове забезпечення військовослужбовців, звільнених із Збройних Сил СРСР”, південні області України стали регіонами найбільшого скупчення кваліфікованих спеціалістів. Окрім високої кваліфікації, радянські військово службовці мали інтернаціональну ідейну підготовку і до того ж, незалежно від національності, були російськомовними, адже військова справа велася виключно російською. Таким чином, південні регіони зазнавали найбільшого ідейного впливу і ставали джерелом масової русифікації регіону. Так, за звітом секретаря Обкому КП України М.Синиці про хід виконання згаданих постанов, лише за 1967 р. в Одеську область прибув 321 офіцер запасу, з них 287 – в Одесу, а всього за 1960–1967 рр. 7198 осіб, з них безпосередньо в Одесу – 6073. Доповідач особливо акцентує на тому, що 1405 офіцери запасу беруть участь у громадсько-корисній діяльності в партійних, радянських, профспілкових та інших організаціях¹⁵.

Катастрофічна в етнічному плані ситуація складалася для українського етносу в місті Севастополь, де росіяни склали понад три чверті населення¹⁶. Позиція українців за національною приналежністю в місті Севастополі дуже нестійка. Їх тут нараховувалося лише 25,170 осіб, що складає 17,0% всієї кількості населення¹⁷, та й з тих більшість почали втрачати ознаки свого етносу і за рідну мову визнали російську¹⁸. Питання про рідну мову безсумнівно превалює при визначенні етнічного складу. Неспівпадання мови й походження – це безперечний факт масової мовної асиміляції та підвищеної інтенсивності етнічних процесів спрямованих на етнічну асиміляцію. І мовна, й етнічна асиміляції загрозливо зростали. І справа не лише в природних процесах, переважали інші суспільно-політичні умови, які склалися на той час і залишаються незмінними й до сьогодні.

Процес асиміляції представників українського етносу активізувала цілковита відсутність у Севастополі україномовних шкіл і впровадження в усіх галузях громадського життя, державних закладах російської ділової та розмовної мови. Свої наслідки мало виняткове панування російської преси, літератури, театрів, кіно та ін. Вистояти українцям і не асимілюватися в російськомовному середовищі, в умовах повної ізоляції від своєї культури, та ще й за такої політики, було практично неможливо. Результатом цих процесів було швидке зростання мішаних шлюбів¹⁹, ще однієї передумови втрати етнічних ознак.

Подібні етномовноасиміляційні процеси відбувалися на території всієї Кримської області. Значна кількість представників російського етносу в регіоні з’явилася внаслідок планового розселення народів 20 – 30-х років. Перепис 1926 р. засвідчив, що серед сільського населення Криму росіяни за чисельністю посідали друге місце після татар, а українці зайняли третю позицію. Етнічні українці мешкали переважно в

Керченському, Джанкойському, Євпаторійському, Сімферопольському та Феодосійському районах²⁰. Для заповнення етнодемографічного вакууму після депортації кримськотатарського народу були організовані переселення росіян з найближчих до кордонів України областей Російської Федерації. Водночас до північних районів (в основному колишнього Куйбишевського району) переселилася значна кількість українців. До того ж за указом Президії Верховної Ради СРСР у 1954 р. Кримська область зі складу РРФСР передавалася до Української РСР. Отже, ніби склалися умови для поступової українізації, але вона не відбулася. Основна причина цього – зростаюча міграція росіян в даний регіон. Так, з 1964 по 1975 рр. внаслідок індустріалізації Криму тривала масова стихійна міграція з усіх регіонів Російської Федерації, а з 1975 по 1985 рр. – стихійна міграція у зв'язку з погіршенням життєвих умов у Центральній Росії. Як зазначає І.Лосев, саме мігранти останньої хвилі були найвиразнішими носіями антиукраїнських настроїв, тому що вони мали найміцніші та розгалужені особисті та родинні зв'язки з Росією²¹. Такі настрої щодо представників українського етносу створювали напружену обстановку в регіоні, але водночас сприяли згуртуванню українців і усвідомленню себе як “ми”– українці, відмінні від “вони” – росіяни. Тому в 50-х роках населення Кримської області, як впливає з дослідження О.С.Куницького, умовно розподілялося на сільське українське, що перебувало в тяжких матеріальних умовах, і міське російське, яке становило більшість і зайняло позицію привілейованої в правах нації. До того ж, зазначає дослідник, “в містах говорити про національний склад трудящих навіть незручно: з одного боку, цьому питанню не надають тут будь-якого значення, з другого боку – дехто з місцевих діячів вважає його навіть антиполітичним і образливим”²². В цій позиції їх підтримувала значна кількість відставників-переселенців, які описує О.С.Куницький, проживали на спеціальних масивах з розкішними будинками та садибами особистого типу, мали привілеї і в політиці ідеологізації та русифікації відігравали не останню роль. Враховуючи складну ситуацію, фактично ізоляцію, на 1959 р. кількість українців, що визнали свою мову за рідну, не досягала й половини. Цього було досягнуто за сорок років, що за умов російськомовного середовища, політики русифікації та майже відсутності україномовних шкіл було майже не реальним, і прогностично відсоток етнічно та мовно асимільованих мав би бути значно вищим.

Водночас надання привілеїв у правах російській нації і, в результаті, активні процеси асиміляції та русифікації, постійне зростання кількості змішаних шлюбів призводили до кризи етнічної самоідентифікації українського населення Криму, що виражалось у втраті національної мови, культури, традицій. Якщо всім регіонам України було “запропоновано” нову ідентифікацію, в основі якої покладено принцип єдності всіх націй, іншими словами, ідентифікацію з “новою етнічною спільністю – радянським народом”, то всьому населенню Криму та місту Севастополь, нав'язувалася повна належність до російської нації як привілейованої і особливої. Опитування свідчать, що російська мова стала мовою побутового спілкування для більшості населення південного регіону України²³. Очевидно, етнічні українці цього регіону перебувають на перехідному етапі від мовної асиміляції до глибших трансформаційних етнічних процесів. Витіснення української мови з побутування, нівелювання і втрата культурно-побутових особливостей та заміна їх уніфікованими формами побуту спричинять поглиблення процесів змішування народів і, врешті, призведуть до змін етнічної самосвідомості. Водночас в умовах соціально-економічної кризи, політичного конфлікту буде зростати протиставлення “ми – вони” у найбільших етнічних групах Криму – татар, росіян та українців. В етнічній самосвідомості цих спільнот можливе відродження найархаїчніших форм світоглядної орієнтації, які базуються на усвідомленні “кровної спорідненості”, ендогамності свого походження. Природний процес, за умов агресивної поведінки представників російського етносу, своїм наслідком може мати етнічні конфлікти.

Активністю міграційних процесів вирізнялася також столиця Української РСР м.Київ. За даними перепису населення 1959 р. українці як етнічна група становили більше половини, а росіяни – менше чверті населення міста. Найбільший об'єм міграційних потоків за період між 1945 – 1970 рр. зафіксовано між Київською областю та РРФСР, а також Київською областю і Молдавською та Казахською республіками. Інтенсивність міграції населення Києва значно перевищувала міграційну активність населення Київської області²⁴. Перше, що привертає увагу при розгляді національного складу сільських мігрантів Київської області, які направлялися в міста, зокрема і в Київ, – це більший, порівняно з міськими мігрантами склад українців та менша різноманітність національного складу. Можна припустити, що в цей час мала б відбуватися своєрідна українізація міст, але сільські мігранти, прибуваючи в міста, адаптувалися до нових умов побутування, тобто поступово приймали ціннісні орієнтації російськомовної групи. Це відбулося з декількох причин. По-перше, саме місто мало багато переваг і привілеїв перед селом. Стереотипні уявлення щодо міських жителів більш культурних, освічених, порівняно з сільськими, на той час міцно засіли в свідомості людей. По-друге, росіяни в містах мали всі права і привілеї, тому що саме російська спільнота створила найбільшу імперію. Народність, яка мала всі права метрополії, “прагнула до максимальної однорідності мовного, культурного нівелювання “інородців”²⁵. Тому ще за переписом 1959 р. понад чверть етнічних українців м.Києва, за рідну мову визнали російську, а в області такі українці склали 15,9 відсотків.

Зовсім інша етнічна ситуація була в західних областях України. Історія розвитку, географічне розташування зумовили особливості етнічного складу населення цього регіону. Найяскравішим прикладом є населення Львівської області. За даними Всесоюзного перепису населення 1970 р. в Львівській області українців проживало 87,9%, росіян – 8,2%, поляків – 1,7%, євреїв – 1,1%, білорусів – 0,5%²⁶. Отже, склад населення області був майже моноетнічним і це незважаючи на те, що Львівська область займала не останнє місце за інтенсивністю міграційних потоків. Однак, на відміну від інших областей України, тут переважали внутрішньореспубліканські потоки і складала вони близько 80% загальної кількості. Разом з тим, в міграціях, особливо міського населення, були представники різних національностей, хоча їх кількість була незначною. Національний склад мігрантів Львівської області відрізнявся певною однорідністю, так як в міграційних потоках переважали українці, але відсоток прибулих в область росіян був досить значним. Серед прибулих до міст Львівської області близько 81% становили українці, 15,5% росіяни²⁷. До того ж росіяни в західному регіоні з'явилися не стільки внаслідок добровільних переселень, скільки завдяки планам союзного керівництва – щоб активізувати та посилити партійну роботу в “неблагонадійному регіоні”, звідки в післявоєнний період було виселено місцеве населення – сім'ї учасників УПА. Так само, як і в південні регіони України, партійне керівництво направляло до Львівської області офіцерів, звільнених зі Збройних Сил СРСР. Кількість військовослужбовців в західному регіоні була значно меншою, і за звітом секретаря Львівського обкому КП України В.Слюсаренка, лише за четвертий квартал 1967 р. у Львівську область на постійне місце проживання прибуло 42 офіцери, увільнених у запас і у відставку, в тому числі у м.Львів – 27, з них майже половина підлягала працевлаштуванню. Така кількість, враховуючи й те, що до Львова та області шоквартально направлялося понад 70 військовослужбовців, була досить високою для регіону. До того ж їхнє поводження, як видно з доповідних, відзначалося деякою агресивністю і вимогами певних привілеїв (позачергове забезпечення житлом тощо)²⁸. Це скоріше була поведінка окупантів, аніж мігрантів. Як свідчать Постанова Бюро ЦК КПРС “Питання західних областей Української РСР” та доповідна записка Л.Берії до Президії ЦК КПРС від 28 травня 1953 р., невдоволення населення західних областей України викликають факти грубого викривлення національної політики. Однією з причин цього є той факт, що в складі керівного радянського та партійного активу західних областей дуже мало працівників з місцевого населення. Існує недовір'я до місцевих кадрів інтелігенції, особливо старшого покоління²⁹. У вищих навчальних закладах недооцінювалося викладання українською мовою. Через неможливість мовної асиміляції в регіоні були застосовані інші – силові методи руйнування системи українського етносу, через утиск у правах представників української спільноти.

На прикладі розглянутих областей Української РСР видно роль міграційних потоків, які здатні за певних політичних умов змінювати етнічну структуру місцевого населення. Так, після перепису 1959 р. кількість представників російського етносу значно зросла в більшості областей республіки. Відбулося зменшення абсолютної чисельності українського населення, коли внаслідок планових союзних розселень народів, депортацій, значна кількість українців виїхала за межі республіки – до Поволжя, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, – що вплинуло на зміну етнічного складу навіть у традиційних аграрних районах, де завжди міцним був прошарок сільського українського населення. Це свідчило про те, що весь український етнос починає втрачати свою етнічну структуру і адаптуватися до нових соціально-політичних умов. Міграційні процеси цього періоду визначили ті регіони, де етнічні та національні ознаки – мова, культура, традиції – матимуть особливо нестійку позицію і тенденцію до їх повного зникнення. Це також регіони, найбільш піддатливі для проведення політики створення нової нації, нової етнічної спільноти – радянських людей. Як покаже подальший розвиток подій, з усіх запропонованих В.П.Алексєєвим та Ю.В.Бромлеєм варіантів створення нових етнічних спільнот, для українців найбільше підходить варіант “асиміляції прибульцями аборигенів”³⁰, в результаті переселення народів. Умовно: прибульцями є російський етнос, а аборигенами – змаргіналізований український етнос, адже росіяни не розчинилися серед місцевого населення і не створили внаслідок змішування нового етносу. Тобто, маємо процеси етнічної асиміляції, які є “трансформаційними”³¹, а це значить, що супроводжуються втратою народом основних етнічних ознак і, зрештою, зміною етнічної самосвідомості.

¹КПСС. Съезд 24-й. Москва 1971.: Материалы XXIV съезда КПСС. – М.,1971. – 320 с.

²Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К.,1998. – С.31 – 33.

³Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.,1975. – Табл.4.– С.64

⁴Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.– М.,1963. – Табл.53. – С.168.

⁵Итоги Всесоюзной переписи населения 1970. – М.,1973. –Т.4. – С.169.

⁶Наулко В.І. Вказ. праця. – Табл.4. – С.64.

⁷Оникиенко В.В., Поповкин В.А Комплексное исследование миграционных процессов. – М.,1973. – С.39.

⁸Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К.,1965. – С.79.

⁹Оникиенко В.В., Поповкин В.А. Вказ. праця. – С.43.

¹⁰Куницький О.С. Звіт про відрядження до Донбасу (лютий 1955 р.). – Відділ рукописних фондів ІМФЕ ім.М.Т.Рильського НАН України, ф.14 – 5, од.зб.234. – арк.7.

- ¹¹Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.,1988. – Табл.3. – С.43.
- ¹²Чижикова Л.Н. Об этнических процессах в восточных районах Украины // Советская этнография. – 1968. – №1. – С.22.
- ¹³Сергійчук В.І. Етнічні межі та державний кордон України. – Тернопіль,1996. – С.90
- ¹⁴Наулко В.І. Вказ. праця. – С.76.
- ¹⁵Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1,оп.31, спр.3543, арк.4.
- ¹⁶Соловей Д.Заселювання міст України колонізаторами. – Дітройт,1964. – С.14.
- ¹⁷Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Табл.54. – С.178, 184.
- ¹⁸Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – С.131.
- ¹⁹Современные этнические процессы в СССР. – М.,1977. – С.466 – 483.
- ²⁰Сергійчук В.І. Вказ. праця. – Тернопіль,1996. – С.96
- ²¹Лосев І. Крим: Російський вузол української державності // Розбудова держави. – 1998. – № 3/4. – С.16.
- ²²Куницький О.С. Матеріали до Кримської області м.Сімферополь (лютий-березень 1961р.). Звіт, зарисовки, фото. – Відділ рукописних фондів ІМФЕ ім.М.Т.Рильського, ф.14 – 5, од. зб.374, арк.2, 11.
- ²³Слюсаревський М. Російськомовні українці // Відродження. – 1993. – №12. – С.3.
- ²⁴Оникиенко В.В., Поповкин В.А .Вказ. праця. – С.32.
- ²⁵Шморгун О. Національна ідея в контексті загальносоціологічного аналізу // Розбудова держави. – 1998. – №11/12. – С.8.
- ²⁶Итоги Всесоюзной переписи 1970 г. – Табл.8. – С.181.
- ²⁷Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине. – С.76.
- ²⁸Довідки відділів працівників апарату ЦК КП України по листах партійних, радянських і господарських організацій з питань законності суду й прокуратури, військових організацій з додатком цих листів. – ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.3543, арк. 2, 46.
- ²⁹Дано за: Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944 – 1953рр. (Нові док. і матеріали). – К.,1998. – С.877.
- ³⁰Алексеев В.П., Бромлей Ю.В. К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей // Советская этнография. – 1968. – №2. – С.35.
- ³¹Наулко В.І. Український етнос і мова // Національна культура в сучасній Україні. – К.,1995. – С.174 – 175.
-
-